

Тема 4. Соціальні процеси. Особливості етнічних, релігійних процесів в Україні

1.Предмет, об'єкт та історія розвитку етносоціології.

2.Національно – етнічні процеси та відносини.

1.У просторі соціологічної науки проблемами етнічного та національного займається етносоціологія.

Етносоціологія (грец. Ethnos - плем'я, народ) – галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Предмет її – взаємозв'язок загальних соціальних явищ і процесів з явищами і процесами етнічними. **Об'єкт** – особливості етнічних виявів соціального.

Етносоціологія зосереджується на вивченні етнічної специфіки загальних соціальних явищ, дослідженні етнічних проблем – національної самосвідомості, мови, звичаїв та інших елементів культури. В Україні як окрема дисципліна вона почала формуватися на межі 50 – 60-х рр.. XX ст.

Соціобіологічний підхід (Лев Гумільов) – стверджував, що етнос є природною формою існування людини. Вищою формою адаптації людини до ландшафту є стереотипізована поведінка. Саме ландшафт як природна „сцена”, де розгортається „драма етносу” (накопичення і витрачання „живої енергії”, пасіонарності – пристрасті) – головний елемент розвитку кожного народу, кожного етносу.

Як соціобіологічне утворення, етнос підкорений природним ритмам життя. Він долає всі стадії розвитку живого організму: народжується у полум'ї „пасіонарного поштовху”; переживає різкий злет свого розвитку, зовнішньої експансії; проходить акмаційну фазу („фазу перегріву”); старіє, переживаючи разом з тим цивілізаційний сплеск, і переходить до старечого животіння, поки не згине зовсім або не відродиться у полум'ї чергового „пасіонарного поштовху”. Цикл існування окремого етносу охоплює 1300 – 1500 років.

Явище „пасіонарності”, за Гумільовим, виникає під впливом космічного випромінювання, що спричиняє процеси мутагенезу на уражених територіях.

Еволюційно-історичний підхід (Ю. Бромлей). Етноси відмінні один від одного не стільки біологічно, скільки культурою, мовою, системами ідентичності тощо.

Етнос – усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культурний й психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Інструментальний підхід. Пояснює збереження етнічної ідентичності людей потребами подолання відчуження, що виникає в сучасному суспільстві у зв'язку посиленням масової культури, зниженням традиційної системи цінностей, прагматизацією буття.

Конструктивістський підхід. Для етнічного самовизначення замало лише безпосередніх, природних ознак – расових рис, фізіології, „уписуваності” у ландшафт. Для цього потрібні певні „доктринальні”, ідеологічні конструкції, які породжуються свідомою діяльністю інтелектуальної еліти – письменників, вчених, політиків.

Усі підходи виявляють єдність у тому, що для виокремлення етнічної групи першорядним чинником є етнічна ідентичність.

Етнічна ідентичність – відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Вона не є сталою на всі часи, може змінюватися, особливо за тривалих міжетнічних взаємин. Наявність цих змін є підставою для тверджень про акультураційні стратегії в такому середовищі.

Відповідно була сформульована концепція чотирьох головних варіантів акультураційних стратегій. Суть їх полягає в особливостях відповідні представниками етнічних спільнот на два питання: **1) Чи доцільне збереження власної культурної ідентичності? 2) Чи є необхідним розвиток стосунків з представниками інших етнічних груп.**

Варіанти акультураційних стратегій

Питання 1 Питання 2		Збереження власної культурної ідентичності	
		„Так”	„Ні”
Розвиток стосунків з членами іншої етнічної групи	„так”	інтеграція	асиміляція
	„ні”	сегрегація	маргіналізація

Інтеграція (лат. Integratio – поповнення, відновлення) – орієнтація на збереження етнокультурної спадщини одночасно зі встановленням широків контрактів з представниками іншої культури, що сприяло б формуванню так званої „мозаїчної культури”, де кожна окрема ланка зберігає свою особливість і самобутність.

Асиміляція (лат. Assimilatio – уподібнення) – витіснення елементів культури меншості під тиском титульної культури та поглинання етнічних меншин культурою більшості.

Сегрегація (лат. Segregatio – відокремлення) - спроби збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень. Фактично вона є вираженням ізоляціоністської політики. Цей термін вживається, коли йдеться про домінуючі етнічні групи; щодо політики національних меншин використовують термін **сепаратизм**.

Маргіналізація (лат. Marginalis – межа, узбіччя) – ситуація, за якої небажання або неспроможність орієнтації на етнокультурні стереотипи більшості супроводжується в етнічній групі втратою рідної культури, мови, тощо.

Здебільшого етнічна ідентичність може бути зафіксована та вивчена рівні етнічних стереотипів.

Етнічний стереотип (грец. Stereos – твердий і typos – відбиток) – **стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.**

Етнічні стереотипи спрощують сприйняття навколишнього світу для представників конкретного етносу, водночас вони допомагають етносу зберігати ідентичність, поширюватися і розвиватися у часі та просторі.

Іншою проблемою є визначення таких феноменів, як „народність” і „нація”.

Народність – мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передус нації.

Народності не ототожнюються з державами, що починають формуватися ні територіально, ні мовно.

Нація – особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Важливою ознакою нації є внутрішній державний устрій та чіткі державні кордони, у межах яких завершується їх формування.

2. за даними ООН, у більш ніж **220** державах світу існує понад **3 тис.** етнічних спільнот. Зважаючи на те, що сучасні етнічні проблеми існують у межах державних утворень, найчастіше ведуть мову про взаємини між титульними націями і національними меншинами.

До титульних належать нації, що компактно проживають на певних територіях, дають назву існуючому державному утворенню. В Україні проживає близько 130 етнічних спільнот.

Оскільки в Україні існують щонайменше три великі лінгвоетнічні групи (до 40% - українці, що говорять українською мовою, 33% - російськомовні

українці та до 21% російськомовні росіяни) складною є і лінгвістична ситуація.

Міжнаціональні відносини виявляються в економічному, культурному, мовному та інших аспектах. Часто в них домінують різними своїми гранями питання соціальної справедливості.

Весь спектр етнонаціональних явищ реалізується не лише існуванням багатьох національностей у межах певної держави, а й завдяки системі етнонаціональних інтересів. Ці інтереси стосуються збереження їх самобутності, розвитку економіки, культури етнічних груп, тобто усвідомлюваного національного самоутвердження. Відповідно перед етносоціологією постає питання націоналізму.

Націоналізм – теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Класифікація націоналізму:

1. **Громадянський** (державний, територіальний) **націоналізм** є найбільш раціональним, таким, що базується на принципах вільного самовизначення особистості.
2. **Етнічний націоналізм** поділяють на політичний і націоналізм у сфері культури. Політичний націоналізм заснований на розумінні нації як політичної сутності, має своєю метою боротьбу за отримання державності з урахуванням інститутів, ресурсів культурної системи. Націоналізм у сфері культури спрямований на збереження цілісності народу, підтримання і розвиток його мови, культури, історичної самосвідомості.

Загалом проблеми націоналістичних рухів зводяться до вирішення національного питання.

Національне питання – форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, економічних, екологічних, політичних, правових, мовних тощо).

Виникає воно у зв'язку з реальними або уявними несправедливостями у міжнаціональному спілкуванні.

3. **Дифузний націоналізм** пов'язують з особливостями психологічного становища маргінальних груп, які не можуть ідентифікувати себе з жодною з існуючих соціальних національних груп, мають досить високий соціальний, економічний культурний статус. Такі групи характеризує пасивна форма націоналізму, що проявляється здебільшого в стресових ситуаціях.

Різновиди націоналізму:

1. **Класичний націоналізм.** Реалізується як спроба досягнення повної незалежності (пострадянські держави).

2. **Паритетний націоналізм.** Виявляє себе у прагненні до повної незалежності, яке обмежують певні внутрішні чи зовнішні чинники, наприклад, передача повноважень центру (автономні республіки Російської Федерації).
3. **Економічний націоналізм.** Його особливістю є прагнення до економічної незалежності етно-національних утворень (Гонконг за часів протекторату Великобританії).
4. **Захисний націоналізм.** Домінуючими в ньому є ідеї про необхідність відсічі „Зовнішнім силам”. Збереження культури, мови, території тощо (Чеченська республіка).
5. **Ліберальний націоналізм.** Обстоює права і свободи особистості, виступає за додержання базових „Європейських” цінностей.

Релігія

1. Релігію можна визначити як "систему вірувань та ритуалів, на основі яких група людей пояснює те, що знаходить надприродним та священним". Можна виділити такі основні елементи релігії:

- а) група віруючих;
- б) інтерес до явищ, які вважаються священними та надприродними;
- в) віросповідання, чи специфічна система вірувань;
- г) ритуали, або зразки поведінки стосовно священних та надприродних сил;
- д) уявлення про "праведний" спосіб життя.

2. Існує кілька методів класифікації релігій. Перший систематизує релігії за назвами, даними їхніми представниками (протестантами, католиками та ін.). Інший спосіб (званий системою Беллаха) орієнтується на ступінь примітивності чи складності певного типу релігії. Беллах виділив п'ять наступних категорій релігій: примітивну, архаїчну, історичну, ранньомодерну та модерну. Третя система, запропонована Вебером, акцентує увагу на характері вірування про спасіння душі - чи слід обрати пасивний (містицизм) чи активний (аскетизм) спосіб спасіння душі у цьому чи іншому світі.

3. До релігійних організацій належать церква, секта, деномінація та культ. Церква тісно пов'язана із суспільством і діє всередині нього. Секта відкидає цінності пануючого суспільства і, як правило, вимагає "навернення" віруючих та відданості певним віруванням та ритуалам. Деномінація чи віровчення – проміжна форма між церквою та сектою. Вона підтримує нормальні відносини із суспільством, але їй доводиться конкурувати з іншими деномінаціями для залучення нових членів. Зрештою, культ можна

вважати сектою, що дотримується крайніх поглядів і закликає до радикальних змін особистості та суспільства.

4. Релігія відрізняється від чаклунства тим, що вона сама по собі є самодостатньою цільовою цінністю життя, тоді як чаклунство лише засіб досягнення якихось цілей. Однак у багатьох релігіях містяться елементи чаклунства.

5. Релігія допомагає людині певною мірою подолати страх смерті і пережити несправедливості, з якими вона стикається в житті.

6. Дюркгейм вважає, що соціальна функція релігії -відображення та зміцнення суспільних зв'язків. Особливо яскраве втілення ця функція знаходить виконання ритуалів.

7. Прибічники конфліктологічної теорії стверджують, що релігія підтримує панування одних груп суспільства з інших. Нижчим класам вселяють надію на краще життя в іншому світі, що відволікає їх від земних проблем. Теоретично конфлікту підкреслюється взаємозв'язок між релігійними рухами та політичними конфліктами.

8. Релігія може сприяти соціальним змінам. У знаменитому дослідженні Вебера виявлено зв'язок між кальвіністськими віруваннями, протестантською трудовою етикою та розвитком капіталізму. Нещодавні події у світі також підтверджують вплив релігії на суспільство, наприклад, революція в Ірані.

9. Для релігійного життя західних країн характерні плюралізм і високий рівень терпимості. Різні релігійні групи займають різні соціальні позиції, але останні десятиліття намітилася помітна тенденція до конвергенції поглядів протестантів і католиків. Ступінь релігійної активності більшою мірою впливає на особливості соціальної взаємодії, ніж формальне членство у певній деномінації.

10. Важко оцінити релігійність чи релігійне почуття. Відвідуваність церкви не можна вважати надійним показником релігійності, оскільки деякі люди ходять до церкви та з інших причин. Водночас буває так, що справді релігійні люди не відвідують церкву.

11. Для сучасної релігії характерна тенденція до секуляризації – релігійні вірування та ритуали ставляться під сумнів, релігія втрачає свій соціальний вплив. Розвиток науки, встановлення національної держави, поширення капіталізму, компроміси зі спірних питань релігії, втрата зв'язку людей із спільністю та конкуренція церкви з іншими інститутами сприяють секуляризації. У відповідь на цю тенденцію організована релігія стала виявляти прагнення екуменізму - досягненню глибшого співробітництва та взаєморозуміння між різними конфесіями та віровченнями;

12. Принцип відокремлення церкви від держави зазнає постійного тиску. Праві релігійні кола намагаються домогтися певного соціального законодавства, наприклад, заборони абортів; організована релігія впливає на вирішення політичних питань, наприклад здійснення ядерного роззброєння.

13. У період 60-х і 70-х років виникло багато нових релігій під час процесу, названого новою релігійною свідомістю. Виділено три типи нових віровчень: релігії східного походження ("Свідомість Крішні"), вчення,

пов'язані з розвитком потенційних можливостей людини (вчення Сільви про "управління розумом") та харизматичні релігії (наприклад, Церква єднання). Зазвичай ці вірування залучають молодих освічених людей, життєві цілі та позиції яких ще не визначились.

Релігійні процеси періоду незалежності

Станом на 1991 в Україні діяло вже 26 конфесій і понад 10,8 тис. релігійних організацій. Зміна державного статусу України мала наслідком не тільки трансформацію системи державно-конфесійних відносин, а й інтенсивне зрощення релігійної та політичної царин.

Період 1991–1994 відзначився граничним загостренням міжрелігійних і міжцерковних суперечностей. У суспільстві спалахнули нові й актуалізувалися за давніми [релігійні конфлікти](#): між Православними церквами різних юрисдикцій; між Православною (УПЦ) і Греко-католицькою церквами; між православними і протестантськими конфесіями; між традиційними і нетрадиційними [деномінаціями](#); після [репатріації](#) кримських татар загострилися православно-мусульманські протистояння у південних регіонах України та ін., що визначило вузлові проблеми міжконфесійних стосунків на подальші роки.

З-поміж головних зон напруги релігійного життя — формування національно орієнтованої [опозиції](#) в межах Української православної церкви (в юрисдикції Московського патріархату) і поділ церкви на проросійську та проукраїнську структури. В червні 1992 частина громад, що підтримували ідею «незалежної Церкви в незалежній державі» вийшли з-під юрисдикції УПЦ та об'єдналися в [Українську православну церкву — Київський патріархат](#) (далі — УПЦ-КП). Конституювання УПЦ-КП, що проголосила себе правонаступницею Київської митрополії, та розпад її тимчасового союзу з УАПЦ засвідчили остаточний юрисдикційний розкол православного середовища на три церковні структури. Відбулося швидке переплетення політичних та етноконфесійних поділів, гуртування конфліктуючих Церков із різними політичними та громадськими силами, що мали різні візії державного ладу, національних інтересів та геополітичних пріоритетів незалежної України. Стан [конфронтації](#) живили й конфлікти навколо культових споруд, переходи парафій, ворогування церковних еліт, втручання у внутрішньоцерковні справи державних органів і місцевих адміністрацій тощо. Зусилля налагодити конструктивний міжцерковний діалог між УПЦ, УПЦ-КП і УАПЦ виявилися марними; релігійна ситуація в Україні залишалася однією з найскладніших серед усіх пострадянських країн.

У цей період значно ускладнився релігійний ландшафт (за 1988–1995 кількість конфесій зроста майже в 4 рази), темпи приросту релігійної мережі були найвищими в Європі. Серед проявів релігійної активності траплялися й випадки антисоціальної, деструктивної діяльності неорелігійних угруповань ([Велике Біле Братство ЮСМАЛОС](#), 1994).

Період 1995–1999 позначений сталою тенденцією до зменшення міжконфесійної конфронтації та відносної стабілізації релігійного життя.

Темпи приросту релігійних громад поступово спадали до 6–8 % на рік. Деномінації зосередилися на вирішенні організаційних, кадрових, майнових, фінансових, господарських, юридичних, просвітницьких завдань, активно освоювали нові напрями і сфери діяльності, санкціоновані українським законодавством (від культурно-освітньої до підприємницької й доброчинної). Свідченням деескалації напруги стало зменшення кількості населених пунктів з випадками відкритого протистояння вірян різних віросповідань (з понад 1,5 тис. на початку 1990-х — до бл. 300 у 1996, невдовзі — до 97 поселень у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській областях), кількаразове зменшення зафіксованих порушень [законодавства](#) про свободу совісті (з понад 500 випадків у 1992–1993 — до 127 у 1998).

1996 створено [Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій](#) (ВРЦіРО), до складу якої увійшли провідні християнські, мусульманські та юдейські конфесії. В 1997 підписано Меморандум про неприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах, який, утім, не зменшив ідеологічне протистояння і означив перехід до політичних та інформаційних засобів боротьби.

Набула усталення етноконфесійна регіоналізація країни — як за центрами регіонального домінування провідних конфесій, так і за рівнем релігійності населення (найвищий — на Заході, найнижчий на — Півдні та Сході).

Друге десятиліття незалежності (*період 2000–2010*) розпочалося з резонансних подій у релігійному житті — святкування 2000-ліття [Різдва Христового](#) та візиту в Україну на запрошення УГКЦ папи Івана Павла II в червні 2001. Церква стала абсолютним лідером серед інших соціальних інститутів у рейтингу довіри українців, який не падав нижче за 59 % (у 2010 досяг максимуму — 72,5 %).

Період 2010–2014 пов'язують із новими релігійними процесами на терені України. Спроби президента [В. Януковича](#) кардинально переглянути систему державно-конфесійних відносин в бік відвертого фаворитизму УПЦ (в юрисдикції МП) призвели до тимчасового звуження сфери релігійної свободи. Станом на 2013 кількість тих, хто вважав, що в країні «є Церкви, до яких влада ставиться краще, ніж до інших» зросла до 35,2 %. Одночасно опозиція до влади заклала нові підвалини для солідарності конфесій та спільної артикуляції злободенних суспільних проблем.

Основний центр напруги в міжконфесійних відносинах перемістився у АР Крим і був пов'язаний з поширенням ідей мусульманського радикалізму на півострові та інституалізації міжнародних ісламських мережових структур (Таблігі Джама'ат, Хізб-ат-Тахрір аль-Ісламі, Аль-іхван аль-муслімун, Аль-джамаат аль-ісламія тощо).

Чергове пожвавлення релігійних настроїв у соціумі та вияв громадської підтримки національних церков відбулися на хвилі [Революції гідності](#) (листопад 2013 — лютий 2014). Остаточного виразився вододіл між

проукраїнськими і проросійськими симпатіями конфесій, а також роль релігійних організацій у формуванні [громадянського суспільства](#) в Україні. Релігійні інституції та лідери у своїй більшості виступили на захист свободи і людської гідності, жодні з них не підтримала дій влади, що застосувала силу проти мирних протестувальників. Солідарність релігійного середовища стала основою для нових форм співдіяльності й соціального служіння. 2014 зафіксовано найвищий показник самодекларації релігійності за всі роки соціологічного [моніторингу](#) (76 %).

Новий етап розвитку релігійної ситуації *почався з 2014*. Російська [агресія](#) проти України, тимчасова окупація територій України збурили і релігійне середовище: УПЦ-КП, УГКЦ, переважна більшість протестантських деномінацій, юдейські та ісламські організації тощо засудили агресію, надали підтримку українським військовим, волонтерам, вимушеним переселенцям. Засновано повноцінну капеланську службу в [Збройних Силах України](#).

Капелани на презентації виставки з музейного проекту «Український Схід» у Національному музеї історії України у Другій світовій війні, 20.05.2021

Після 2014 територія України зазнала нової конфігурації релігійної свободи/несвободи:

1) материкова Україна — зона українського правового поля з реалізованою свободою віросповідання, демократичними інститутами рівності конфесій, конституційними гарантіями свободи совісті;

2) окупований Крим — зона тимчасового правового впливу законодавства Російської Федерації, де сфера релігійної свободи — значно звужена, а фундаментальні права громадян де-факто обмежені;

3) райони відсічі збройної агресії у Донецькій і Луганській областях, тимчасово окуповані райони — зона політичних і релігійних [репресій](#), відвертої [дискримінації](#) «небажаних» конфесій, грубого порушення фундаментальних прав і свобод.

Тільки в АР Крим за 2014–2017 кількість діючих конфесій зменшилася у 1,5 рази (практично зникли громади УАПЦ, УПЦ-КП, УГКЦ, свідків Єгови та ін.), з політичних мотивів відбувся розкол кримськотатарської спільноти, не уникла розколу практично жодна з протестантських деномінацій. На

окупованому Сході об'єктами цілеспрямованих репресій стали проукраїнські церкви, протестанти, мусульманські громади, [неорелігії](#).

Новітні події актуалізували питання про роль національної церкви у процесах [державотворення](#) і [національної безпеки](#). Саме у 2014–2018 вступили в активну фазу політичні, церковні й громадські зусилля, спрямовані на реалізацію ідеї автокефалії Української церкви. Перспективи конституювання Української помісної православної церкви були предметом обговорень на Помісному соборі [Константинопольського патріархату](#) (серпень — вересень 2015); у зустрічах Президента України [П. Порошенка](#) зі Вселенським патріархом Варфоломієм (2016), предстоятелями помісних Православних церков, членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій; при підготовці [Всеправославного Собору 2016](#). Суспільний резонанс отримало Звернення [Верховної Ради України](#) й Президента України спільно з [єпископатом](#) Православних церков до Вселенського патріарха щодо надання [Томосу](#) про автокефалію помісній церкві (квітень 2018). 03.11.2018 підписано Угоду про співпрацю та взаємодію між Україною та Вселенським патріархатом у створенні помісної Православної церкви в Україні.

[Об'єднавчий собор Православних церков України](#) (15.12.2018), конституювання помісної [Православної церкви України](#) (далі — ПЦУ) та отримання Томосу про автокефалію від Вселенського престолу (07.01.2019) стали віхою розвитку державно-конфесійних, міжконфесійних і міжнародних релігійно-церковних відносин. Україна набула статусу повноправного суб'єкта [Вселенського православ'я](#).

За 30 років незалежності в Україні сформувалася складна і динамічна конфесійна структура, з домінуванням православного сектора.

Станом на 2020 у країні діють понад 120 деномінацій і релігійних рухів (облік інституційної мережі містить 97 позицій, включно з пунктом «інші організації» у більшості віросповідних напрямів). З них: понад 60 конфесій християнського коріння, 9 — мусульманських, бл. 7 — юдейських, понад 10 — орієнтального походження, понад 5 — (нео)язичницької орієнтації тощо.

Згідно зі статистичними даними [Міністерства культури та інформаційної політики України](#), діють 36 796 релігійних організацій (зокрема 1728 громад без державної реєстрації), 97 % яких презентують різні християнські конфесії: 53,7 % — православні, майже 29 % — протестантські, 14,3 % — католицькі. (Примітка. Державна статистика з 2014 наводиться без урахування показників мережі релігійних організацій АР Крим, а також частини Донецької та Луганської областей після тимчасової окупації цих територій Російською Федерацією).

Функціонують 89 релігійних центрів, 369 місій, 84 братства, 207 середніх і вищих духовних закладів освіти, 13 220 шкіл, 536 монастирів (чернечий послух несуть понад 6,8 тис. ченців). Душпастирськими та релігійно-адміністративними справами опікуються майже 33 тис.

священнослужителів. Релігійними організаціями засновано 540 періодичних видань (зокрема 325 друкованих)